

8. Про охорону праці : Закон України від 14.10.1992 р., № 2694-XII // Відом. Верховн. Ради України. – 1992. – № 49. – Ст. 668.
9. Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення : Закон України від 24.02.1994 р., № 4004-XII // Відом. Верхов. Ради України. – 1994. – № 27. – Ст. 218.
10. Про внесення змін до Положення про застосування Державною комісією з регулювання ринків фінансових послуг України заходів впливу : Розпорядження Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг України від 17.09.2004 р., № 2384 // Офіц. вісн. України. – 2004. – № 42. – Ст. 2801.
11. Проект Трудового кодексу України (реєстр. № 2902, текст законопроекту від 27.08.2013 р.) // [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=46746.
12. Прилипко С.М. Трудове право України : підруч. [5-те вид., перероб. і доп.] / С.М. Прилипко, О.М. Ярошенко. – Х. : Вид-во «ФІНН», 2012. – 800 с.
13. Уржинский К.П. Отстранение от работы // Сов. юстиц. – 1962. – № 15–16. – С. 35–37.
14. Болотіна Н.Б. Трудове право України : підручник / Н.Б. Болотіна. – 5-те вид., переробл. і доп. – К. : Знання, 2008. – 860 с.
15. Процевский В.А. Правовое регулирование отстранения рабочих и служащих от работы : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.05 / В.А. Процевский. – Харьков, 1981. – 180 с.
16. Пасічник М. Відсторонення працівника від роботи: підстави і порядок оформлення / М. Пасічник // Кадровик. Трудове право і управління персоналом. – 2007. – № 11 (17). – С. 12.
17. Вольберг И.С. Отстранение от работы по советскому трудовому праву / И.С. Вольберг // Учен. записки: труды юрид. фак.-та Таджикского ун-та. – Сталинабад, 1955. – Т. 8. – С. 97–103.
18. Ротань В.Г. Науково-практичний коментар законодавства України про працю / В.Г. Ротань, І.В. Зуб, О.Є Сонін. – 15-те вид., допов. та переробл. – К. : Алеута, 2013. – 686 с.

УДК 349.2 (477)

ПРАВОВА ДОКТРИНА ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ ФОРМУВАННЯ ТРУДОВОГО ПРАВА УКРАЇНИ

LEGAL DOCTRINE AND ITS MEANING FOR THE EVOLVEMENT OF LABOUR LAW OF UKRAINE

Гураш В.М.,

кандидат юридичних наук,

асистент кафедри трудового, аграрного та екологічного права

Львівського національного університету імені Івана Франка

У статті досліджується суть правової доктрини, її роль стосовно формування трудового права України. На основі аналізу наукової літератури та трудового законодавства України обґрунтовано положення про значення правової доктрини для формування і розвитку трудового права як самостійної галузі права та системи законодавства України. Визначено практичне та теоретичне значення правової доктрини.

Ключові слова: правова доктрина, наука трудового права, форма права, трудове право України, трудове право як галузь права, система трудового законодавства.

В статье исследуется сущность юридической доктрины, ее значение относительно формирования трудового права Украины. На основании анализа научной литературы и трудового законодательства Украины обоснованы выводы о значении юридической доктрины для формирования и развития трудового права как самостоятельной отрасли права и системы законодательства Украины. Определено практическое и теоретическое значение юридической доктрины.

Ключевые слова: юридическая доктрина, наука трудового права, форма трудового права, трудовое право Украины, трудовое право как отрасль права, система трудового законодательства.

The article deals with the research of the gist of legal doctrine and its role in respect of evolvement of labour law of Ukraine. On the basis of the analysis of scientific literature and labour legislation of Ukraine conclusions on the meaning of the legal doctrine concerning the evolvement and development of labour law of Ukraine as independent legal-field and system of legislation of Ukraine. Practical and theoretical meaning of legal doctrine is defined.

Key words: legal doctrine, form of law, labour law of Ukraine, labour law as legal-field, system of labour legislation.

Постановка проблеми. Чинниками, що зумовлюють актуальність дослідження, є реформування трудового законодавства України, проблеми, пов'язані з ухваленням нового Трудового кодексу України, а також відсутність комплексних і ґрунтовних наукових досліджень з питань значення правової доктрини для формування трудового права України.

Залишається констатувати, що роль правової доктрини як джерела права є недостатньо висвітленою у наукових публікаціях з проблем трудового права.

Стан дослідження. Окремі питання стосовно суті правової доктрини досліджували вчені: А. Гордимов, Є. Євграфова, В. Копейчиков, Л. Луць, М. Мочульська, К. Томашевський.

Метою цієї статті є аналіз поняття правової доктрини та дослідження її значення для формування трудового права України.

Виклад основного матеріалу. Поняття «правова доктрина» має декілька визначень, однак концептуально розкривається у вузькому і широкому розумінні.

У вузькому значенні правову доктрину розглядають винятково у контексті форм права. Зокрема правовою доктриною вважаються авторитетні наукові праці чи вчення у галузі юриспруденції, що санкціоновані державною владою як форма права. Такий підхід до поняття правової доктрини прослідковується у працях Л. Луць, О. Скакун, Є. Євграфової [6; 11, с. 59; 25, с. 539]. Згідно з цією позицією правова доктрина виконує роль форми права та є значно вужчим поняттям, порівняно з поняттям юридична наука. Значення правової доктрини надається науковим працям чи вченням про право, лише тоді, коли вони отримали офіційне визнання форми права зі сторони державної влади. У сучасний період правова доктрина є характерною формою права для англо-американського і мусульманського типів правових систем. Натомість, у державах романо-германського типу правової системи ті чи інші наукові праці вчених-юристів не визнаються формою права [4, с. 35]¹. З огляду на вказане, такий феномен, як правова доктрина, існує лише в окремих державах визначеного типу правової системи.

Натомість широке розуміння отожднює правову доктрину з юридичною наукою або ж окремими її галузями. Зокрема правову доктрину визначають як систему авторитетних наукових поглядів, вчень, концепцій, теорій про право. Такого погляду на поняття правової доктрини дотримуються дослідники: М. Мочульська, В. Копейчиков, А. Гордимов, К. Томашевський [5, с. 60; 9, с. 275; 12, с. 3; 27, с. 70].

Вузьке і широке розуміння правової доктрини зумовлене її неоднаковим функціональним значенням у межах різних типів правових систем. Чинне законодавство України не «визнає» самостійної правотворчої ролі науковців. На наш погляд, поза санкціонуванням законодавця можливість окремих науковців створювати норми права не узгоджується з таким принципом правотворчої діяльності, як законність [17, с. 308]. Принцип законності полягає у тому, що правотворча діяльність повинна здійснюватися у чіткій відповідності з компетенцією конкретного суб'єкта правотворення, а також за визначенням порядком підготовки, ухвалення і опублікування відповідного нормативно-правового рішення².

Вірно також те, що за допомогою винятково наукових положень неможливо чітко окреслити пра-

ва та обов'язки суб'єктів права [29, с. 130]. Наукові погляди на одне і те саме питання інколи різняться, що пов'язано з відсутністю в юридичній науці чітко сформульованих аксіом. Більше того, в юридичній науці трапляються суперечливі положення, правдивість яких практично неможливо довести чи спростувати з абсолютною впевненістю. Наприклад, О. Процевський категорично заперечує можливість застосування штрафів до найманих працівників. Натомість Н. Хуторян за певних умов допускає таку можливість [30, с. 60-61].

Підсумовуючи викладене, вважаємо, що розуміння суті поняття «правова доктрина» не може бути єдиним для різних типів правових систем. У контексті аналізу правової системи України, цілком прийнятним є використання поняття «правова доктрина» у широкому розумінні, як тотожного юридичній науці або її визначеній галузі. Зокрема, вважаємо, що правова доктрина – це система ідей, наукових понять, поглядів, вчень, теорій про право (галузь права), розроблених юридичною наукою (галуззю юридичної науки), та визнаних авторитетними вченими-юристами.

Українські науковці озвучують актуальність проблеми стосовно значення правової доктрини для формування трудового права України, однак не аналізують її [10, с. 193-206; 21, с. 114-122]. Загалом у наукових публікаціях побутує думка, що правова доктрина, створюючи необхідну теоретичну базу, слугує законотворчій практиці [5, с. 60; 22, с. 34; 26, с. 45-51], у тому числі у галузі трудового права. Цей беззаперечний, на перший погляд, висновок дуже складно обґрунтувати, якщо йдеться про конкретні і реальні приклади взаємодії правової доктрини і законотворчої практики з трудового права. Річ у тім, що їх фактична взаємодія ніяк не формалізована, вона безсистемна і стихійна.

Відомо, що в українській історії були періоди, коли наука і галузь трудового права розвивалися незалежно одна від одної, що припадає на радянські часи. Радянське трудове право ґрунтувалося майже винятково на ідеях політичної доцільності, відтак, проблеми правового регулювання трудових відносин не потребували наукового обґрунтування. Науковці радянського періоду, які досліджували фундаментальні теоретичні проблеми трудового права (наприклад, предмет, метод, принципи трудового права), безперечно досягли вагомих академічних результатів, які, однак майже не отримували практичного застосування.

У сучасний період Україна залишається державою, де відсутній чіткий та ефективний механізм реалізації наукових ідей у законотворчій діяльності³

¹ Винятком є Швейцарська Конфедерація, де правова доктрина може бути формою права у випадку існування прогаліни у законодавстві і звичаєвому праві. Відтак, у Швейцарській Конфедерації правова доктрина є свого роду допоміжною (субсидіарною) формою права. Тобто, правовій доктрині надається значення форми права лише за умови нерегульованості суспільних відносин іншими формами права [4, с. 35].

² Аналогія з повноваженнями роботодавця щодо ухвалення локальних норм права тут недоречна. Такі повноваження останнього цілком закономірно ґрунтуються на його господарській владі, праві управляти власною організацією.

³ Для підвищення якості законопроектів, забезпечення реалізації принципу наукового підходу до законотворення у Верховній Раді України були створені спеціальні підрозділи – Інститут законодавства, Головне науково-експертне управління. Але самими народними депутатами вони вважаються такими, що практично не впливають на зміст законопроектів [16; 20; 23, с. 204-211].

з трудового права. Щоправда одразу після здобуття незалежності України провідні науковці активізували дослідження стосовно реформування національного трудового законодавства, намагалися сформулювати пропозиції щодо першочергових заходів з цього питання, обґрунтували необхідність розробки і прийняття нового кодифікованого акта у галузі трудового права [2, с. 26-27; 3, с. 38-39; 7, с. 7-104; 19, с. 28-33]. Більше того, вчені безпосередньо брали участь як члени тих чи інших робочих груп у підготовці відповідних законопроектів.

Найбільш вагомим результатом у підготовці нового кодифікованого акта у галузі трудового права українські науковці досягли у межах проекту технічного співробітництва Міжнародної організації праці «Україна: сприяння реалізації основних принципів і прав у світі праці» (2001-2004 рр.). Підготовці цього законопроекту передувала розробка чіткої Концепції реформування законодавства про працю України, де з урахуванням найновіших досягнень науки трудового права України окреслено передумови, основні завдання та принципи його реформування; визначено форму, назву, орієнтовну структуру і зміст майбутнього Трудового кодексу України.

Вплив правової доктрини відчувається і у проекті Трудового кодексу України від 27 серпня 2013 р. № 739-VII. У цьому законопроекті знайшли своє втілення наступні вагомні наукові досягнення, які досі не були реалізовані у трудовому законодавстві України:

- визначення побудови системи нормативно-правових та інших актів, що регулюють трудові відносини. Зокрема Трудовий Кодекс України визнається основним актом трудового законодавства, що поступається лише Конституції України [18]. Створення кодексу у процесі кодифікації як вищої форми систематизації норм трудового права зумовлює його провідне становище у системі форм (джерел) трудового права, на чому неодноразово наголошували українські науковці [15, с. 357-361; 19, с. 28-33; 24, с. 36; 31, с. 68-69];

- окреслення переліку підстав виникнення трудових відносин. Окрім трудового договору, такими названо призначення на посаду, обрання на посаду, результати конкурсу, рішення суду [18];

- закріплення переліку обов'язкових (місце роботи, час початку дії трудового договору, трудова функція працівника, умови оплати праці, режим праці та відпочинку, якщо він відрізняється від загальних правил, охорона праці) і додаткових умов (усі інші умови трудового договору, зокрема ті, що стосуються умов праці, випробування, застережень щодо нерозголошення комерційної таємниці та іншої захищеної законом інформації, професійної підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації працівника тощо) трудового договору [18];

- чітке окреслення диференціації правового регулювання трудових відносин найманої праці за суб'єктним критерієм (працівники із сімейними обов'язками, неповнолітні особи, роботодавці-фізична особа). Варто застерегти, що у проекті Трудо-

вого кодексу України № 739-VII передбачена диференціація правового регулювання трудових відносин членів виробничих кооперативів та фермерських господарств [18], які, на наш погляд, не належать до сфери дії трудового законодавства.

Загалом зазначені положення проекту Трудового кодексу України № 739-VII засвідчують реальну взаємодію правової доктрини і законопроектної практики. Разом з тим, окремі важливі концептуальні здобутки науки трудового права України у проекті Трудового кодексу України № 739-VII не враховані, що зумовило існуючі у ньому істотні вади.

У цьому питанні, насамперед, звертають увагу положення законопроекту про сферу його дії за предметом правового регулювання. Зокрема, ст. 1 проекту Трудового кодексу України № 739-VII [18] визначено, що усі відносини, які ним регулюються, є трудовими відносинами. За ст. 2 цього законопроекту, його дію поширено на відносини щодо реалізації права на працю, працевлаштування, умов праці, організації та управління працею, професійного навчання, перепідготовки та підвищення кваліфікації, забезпечення договірного регулювання умов праці, відповідальності роботодавців і працівників, вирішення індивідуальних та колективних трудових спорів, нагляду і контролю за дотриманням трудового законодавства, інших питань, визначених цим Кодексом.

Як бачимо, загалом усі перелічені у проекті Трудового кодексу України № 739-VII відносини названі трудовими. Глава 1 Книги 2 цього законопроекту має назву «Трудові відносини і трудовий договір», де трудовими визначені лише ті відносини, які виникають на підставі трудового договору та інших подібних до нього форм [18]. У проекті Трудового кодексу України № 739-VII подані різні за змістом визначення трудових відносин. Відтак об'єкт правового регулювання цього законопроекту чітко не окреслений. Як влучно наголошує П. Пилипенко, якщо не визначитися із об'єктом самого регулювання – усі правотворчі зусилля залишаються марними [14, с. 11].

У той же час у науці трудового права України проблема сфери дії трудового законодавства знайшла більш-менш чітке вирішення. Зокрема об'єктом трудового законодавства є не лише трудові, а й тісно пов'язані з ними відносини. До того ж, трудове законодавство поширюється не на всі трудові відносини, його сфера, щоправда за деякими винятками, обмежена трудовими відносинами найманої праці. Зазначена концепція сфери дії трудового законодавства, що обґрунтована науковою трудовою наукою України, дозволила би уникнути концептуального прорахунку, що існує у проекті Трудового кодексу України № 739-VII з цього питання.

Загалом майбутній Трудовий кодекс України формально буде результатом правотворчості народних депутатів України, їх позиція стосовно структури і змістовного наповнення цього закону буде вирішальною. В.Д. Титов констатує факт, що навіть, найбільш продумані і логічно вивірені наукові визначення,

проходячи процедуру прийняття того чи іншого закону у парламенті, часто деформуються у відповідності з кон'юктурною грою політичних сил та економічними інтересами [26, с. 45-51]. Через це багато надзвичайно прогресивних пропозицій науковців, зроблених у процесі підготовки нового Трудового кодексу України, не знайшли у ньому відображення.

Значення правової доктрини для формування трудового права України не вичерпується законотворчою практикою.

Е. Комісарова наголошує на тому, що будь-яка наука не є «служницею» практики. Правова доктрина як самодостатнє соціальне явище повинна виконувати у суспільстві також світоглядну функцію [8]. Іншими словами, авторка відзначає теоретичне значення правової доктрини, яка розробляє фундаментальні наукові проблеми, які не завжди можливо і потрібно втілювати у правотворчу практику.

Розмірковуючи над теоретичним значенням правової доктрини для галузі трудового права, вважаємо, що таке виявляється у декількох аспектах.

Насамперед, правова доктрина теоретично обґрунтовує існування галузі трудового права України. На рівні правової доктрини визначено специфіку предмета і метода трудового права України, окреслено систему принципів останнього, а також визначено його соціальне призначення. Завдяки цим теоретичним напрацюванням з'явилася можливість констатувати факт існування самостійної галузі трудового права у системі права України. Визнання цього факту має фундаментальне значення для галузі трудового права України, адже забезпечує змістовну єдність останнього і логічно впорядковує його систему.

Варто наголосити на тому, що це у жодному разі не заперечує об'єктивну природу трудового права. Останнє не залежить ні від чієї волі (у тому числі від суб'єктивної волі науковця) та існує у суспільстві так само реально, як і суспільні відносини, що регулюються цією галуззю права. Інша річ, що лише наука здатна фіксувати існування трудового права як галузі права України, оскільки вона оперує необхідними для цього теоретичними конструкціями і поняттями. Зрештою сама класифікація, що стосується поділу системи права на галузі права, а також критерії такої класифікації, є доктринальними категоріями.

Окрім цього правова доктрина робить можливим еволюційний поступ у правовому регулюванні трудових відносин найманої праці і тісно пов'язаних з ними відносин. Річ у тім, що правова доктрина концентрує найпрогресивніші ідеї, що впливали на трудове право в Україні впродовж усього історичного розвитку цього явища. Правова доктрина забезпечує передачу цієї інформації від покоління до покоління.

Вагоме значення правової доктрини полягає також у тому, що вона динамічно фіксує потреби оновлення трудового законодавства, що виникають у результаті розвитку суспільних відносин. Така роль правової доктрини зумовлена двома факторами. Перше – це те, що правова доктрина аналізує про-

блеми трудового права через призму його взаємодії з іншими галузями національного права, а також політичною, економічною, соціальною системою українського суспільства загалом. До того ж, правова доктрина узагальнює та аналізує судову практику у галузі трудового права, виявляє прогалини у трудовому законодавстві з огляду на потреби судової практики.

На особливу увагу заслуговує проблема значення правової доктрини стосовно тлумачення трудового законодавства. На думку К. Томашевського, наукове тлумачення трудового законодавства – це функція догми права, а не правової доктрини [27, с. 70]. Науковці визначають догму права як юридичні норми, юридичні факти, що визначені у законах, інших юридичних актах, що розкривають властивості позитивного права [1, с. 6-7; 13, с. 8, 11; 28, с. 386]. Тобто, догма права відображає сутність чинного законодавства.

На наш погляд, наукове тлумачення трудового законодавства може бути як догматичним, так і доктринальним. І правова доктрина, і догма права можуть виконувати функцію тлумачення трудового законодавства. Щоправда в обох випадках зміст наукового тлумачення трудового законодавства буде різним.

Зокрема науковець, який тлумачить трудове законодавство з формально-догматичних позицій, не вправі ставити питання про правомірність його положень. У догматичному тлумаченні правильність трудового законодавства науковець пов'язує не з його цінністю, а з розумінням його формально-юридичного значення. Доктринальне тлумачення оцінює правомірність та соціальну цінність того чи іншого положення трудового законодавства.

Висновки. Досліджуючи правову доктрину та її значення для трудового права України, можна дійти таких висновків:

1. У контексті правової системи України поняття правової доктрини варто розглядати як систему ідей, наукових поглядів, теорій про право (галузь права), розроблених юридичною наукою (галуззю юридичної науки) та визнаних авторитетними вченими-юристами.

2. Правова доктрина, створюючи необхідну теоретичну базу, слугує правотворчій практиці у галузі трудового права України. Важливе значення правової доктрини полягає у: визначенні самостійності галузі трудового права України, забезпеченні змістовної єдності останнього, виявленні необхідності оновлення трудового законодавства.

3. Провідна роль науковців у визначенні трудового права як галузі права у жодному разі не заперечує об'єктивність цього явища. Трудове право існує реально, як і суспільні відносини, що ним регулюється, воно не залежить від чієїсь волі, зокрема від суб'єктивної волі науковця. Інша річ, що лише наука здатна зафіксувати самостійність галузі трудового права України, адже оперує необхідними для цього теоретичними конструкціями і поняттями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Алексеев С.С. Тайна права. Его понимание, назначение, социальная ценность. – М. : Изд-во НОРМА, 2001. – 176 с.
2. Бару М.И. На шляху до нового Трудового кодексу. – Право України. – 1995. – № 5–6. – С. 26–27.
3. Бару М.И. Створимо новий Трудовий кодекс. – Право України. – 1992. – № 10. – С. 38–39.
4. Васильев А.А. Правовая доктрина как источник права: вопросы теории и истории : монография. – М. : Юрлитинформ, 2009. – 272 с.
5. Гордимов А.В. Місце і роль доктрини у загальній системі джерел права // Держава і право. – 2009. – Випуск 43. – С. 57–63.
6. Євграфова Є. Дослідження правової доктрини в контексті системи джерел права // Право України. – 2011. – № 1. – С. 337–344.
7. Зуб І. Правове становище працівників в умовах переходу на ринкову економіку // Радянське право. – 1991. – № 4. – С. 7–10.
8. Комиссарова Е. К вопросу о взаимодействии юридической науки и практики: методологические подходы [Електронний ресурс]. – Режим доступу до документа : <http://www.zakon.kz/4513172-k-voprosu-o-vzaimodejstvii.html>.
9. Копейчиков В.В. Доктрина права // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К. : «Укр. енцикл.», 1998. – Т. 2: Д-Й. – 742 с.
10. Лаврінченко В.О. Теоретико-методологічні проблеми використання класифікаційного підходу під час систематизації й інтерпретації змісту галузевих принципів сучасного трудового права // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. – 2010. – № 2. – С. 193–206.
11. Луць Л.А. Сучасні правові системи світу. Навчальний посібник – Львів : юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2003. – 247 с.
12. Мочульська М. Зародження правової доктрини як юридичного феномена // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2010. – Випуск 50. – С. 3–9.
13. Муромцев С. А. Что такое догма права? – М. : Типографія А.И. Мамонтова и К, 1885. – 35 с.
14. Пилипенко П. Кодифікація вітчизняного трудового законодавства: проблеми та перспективи // Право України. – 2009. – № 3. – С. 7–13.
15. Пилипенко П. Про підготовку нового Трудового кодексу // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2003. – № 38. – С. 357–361.
16. Постанова Верховної Ради України «Про структуру апарату Верховної Ради України» від 20 квітня 2000 р. № 1678-III // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 31. – Ст. 253.
17. Проблемы общей теории права и государства : учебник для вузов / Под общ. ред. академика РАН, д. ю. н., проф. В.С. Нерсесянца. – М. : Норма, 2004. – 832 с.
18. Проект Трудового кодексу України від 27.08.2013 р. № 739-VII / Офіційний сайт Верховної Ради України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до документа : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=46746.
19. Процевський О. Яким бути новому Кодексу про працю України // Право України. – 1995. – № 9–10. – С. 28–33.
20. Розпорядження Голови Верховної Ради України «Про затвердження Положення про Інститут законодавства Верховної Ради України та його структури» від 4 серпня 2003 р. № 770 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до документа : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/770/03-%D1%80%D0%B3>.
21. Ротань В.Г. Проблема системи права і творчий потенціал трудового права // Ученые записки Таврического национального университета имени В.И. Вернадского. Серия «Юридические науки». – Том 18 (57). – 2005. – № 3. – С. 114–122.
22. Селіванов А.О. Проблемні аспекти законотворчого процесу та їх відображення в рішеннях Конституційного Суду України // Право України. – 2004. – № 9. – С. 34–36.
23. Семеніхін І.В. Роль правової доктрини в українській законотворчій практиці // Проблеми законності. – 2010/109. – С. 204–211.
24. Симорот З.К. Определение понятия кодификации // Проблемы кодификации законодательства Союза ССР и союзных республик о труде. – К. : «Наукова думка», 1977. – 298 с.
25. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : підручник для студ. вищ. навч. закладів. – Х. : Консум, 2005. – 656 с.
26. Титов В.Д. О специфике определений в юриспруденции // Проблеми філософії права. Том III. – № 1–2. – 2005. – С. 45–51.
27. Томашевский К.Л. Догма, доктрина и источники трудового права: понятия и соотношение // Современные проблемы права социального обеспечения : материалы междунар. науч.-практ. конф. (г. Минск, 22–23 июня 2006 г.) / науч. ред. А.А. Войтик [и др.]. – Минск: БГУ, 2006. – 338 с.
28. Философия права : учебник / О.Г. Данильян, Л.Д. Байрачная, С.И. Максимов и др. – М. : Изд-во Эксмо, 2005. – 416 с.
29. Храмов Д.В. Нетрадиционные источники российского частного права: общетеоретический аспект : монография / под науч. ред. А.В. Малько. – М. : Юрлитинформ, 2012. – 192 с.
30. Хуторян Н.М. Теоретичні проблеми матеріальної відповідальності сторін трудових правовідносин : монографія. – К. : Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. – 264 с.
31. Ярошенко О.М. Кодифікація національного законодавства про працю // Теоретичні та практичні проблеми реалізації прав людини у сфері праці і соціального забезпечення : тези доповідей та наукових повідомлень учасників II Міжнародної науково-практичної конференції; м. Харків, 8–9 жовтня 2010 р. / За ред. к. ю. н., доц. В.В. Жернакова. – Х. : Кроссрод, 2010. – 572 с.